

Tanulmány

A MAGYAR BOTANIKA GYÖKEREI A KÖZÉPKORI MAGYAR NÖVÉNYISMERET

Nagy-Tóth Ferenc
MTA külső tagja, egyetemi tanár
Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár

Uray Zoltán

az MTA külső tagja, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályának elnöke
eme.k@personal.ro

1. Nyelvünkben élt növényismeretünk

Történezeink szerint népünk középkora a sikeres honalapítástól (895–900) a végzetes mohácsi vészig (1526) tartott. E mozgalmas és sikeres, de inkább megpróbáltatásos több mint hat és negyed század, melynek folyamán, bár többet kellett forgatni a kardot, mint a tollat, a megmaradás a táj, a környezet ismeretét, a benne való tájékozódást, annak békés és viaskodó kihasználását is megkövetelte.

A magyarság, más népekhez hasonlóan, anyanyelvében rögzítette, gyarapította és örökökítette a környező világról képzett ismereteit, fogalmait, közöttük a növények, virágok neveit is. „A nyelv elemei közül a szavak vannak a legszorosabb, legközvetlenebb kapcsolatban a nyelvet beszélő nép történetével. A szavakban tükröződik ugyanis legjobban a nép anyagi és szellemi műveltségének, életkörülményeinek, gondolkodásmódjának jellege és változása” (Benkő, 1995). A magyar nyelv önállóságában is marandóság az azon erélyének köszönhető, hogy ismétlődő idegen helyzetekben is képes volt megjelölni környezetének tárgyait

és jelenségeit úgy, hogy még a kölcsönzött kifejezéseket is saját szavaivá csiszolta.

A magyarság növényismereteinek gyökerei a honfoglalás előtti időkre nyúlnak vissza. A hazát kereső vándorlások folyamán a gyakran változtatott környezet, a más éghajlati és tájszerkezeti viszonyokhoz való alkalmazkodás, az újabb s újabb népekkel való kapcsolatok (békés csere, háborúskodások) kialakítása gyarapította a magyar törzsek szókészletét, bővítette fogalomkörét.

2. Az Őshazában

Az őshaza (Magna Hungaria, talán a jelenlegi Baskíria) táj- és növényzetváltozatossága mérsékeltébb volt, mint a későbbi szálláshegyeké (Levédia, Etelköz). Ez a viszonylagos egyhangúság tűnik ki Lev Tolsztoj több mint ezer évvel az ősmagyarok elvándorlása utáni (XIX. század közepe) regényes leírásából is.

„Baskíriában a sztyepp nem egyszintű, hanem vízfolyásokkal szabdalta. Felülről tekintve zöld szalagok kék gyöngyfüzéreihez hasonló. A zöld szalagok a bokrokkal szegélyezett keskeny folyók, a kék gyöngyök pedig az áradási tavak. Az *árvalányhaj* (*Stipa pennata*) kiter-

jedt mezőkön talán ezer esztendeje borította a tájat, ugyanis annak gyökere nem pusztul ki. A sztyepp gyönyörű tavasszal, különösen a folyók és a tavak környékén. Kedvező években a sztyepp *szénatermése* jobb és bőségesebb a vizes völgyekénél. Az enyhe lejtőket *kéklő zsálya* (*Salvia nemorosa* /ligeti zsálya, *méhfiúvirág* /*S. pratensis* /mezei zsálya, lóbárcsing/, *S. verticillata* /lózsálya/, *S. nutans* /kónyazsálya/), *fehér üröm* (*Artemisia absinthium* /nesédfű, taplófű/), *borsfű* (*Satureja vulgaris* /szöszösfű, pereszleny/) és *kakukkfű* (*Thymus vulgaris* /vadzsombor/) borítja.

Tavasszal a levegő enyhe és tiszta. A baskírok, az őseik szellemeivel együtt, minden tavasszal kiviszik a sztyeppre a télutáni ványadt lovaikat, bégető szennyes juhaikat, hogy azok nyárvégére a felismerhetetlenségig feljavuljanak.

Az árvalányhaj buján kinő, a *hangafa* (*Amygdalus nana* /törpe mandula/) és a *vérallítófű* (*Sanguisorba minor* /csabaíre/) virágba borul. Az *eper* (*Fragaria collina* /földieper, koseper/) egy kissé később tűnik fel, amikor majd érni kezd a *meggy* (*Prunus fruticosa*).

Tavasszal a kivirágzott meggyfák fehérülő *ligetekként* látszanak, melyek fölött szorgalmas *méh*ek rajja zümmög. Az aranylóméhék a rózsaszínű meggyfákra szállnak a nyomokban azok nyárra sötétvörössé válnak. A folytonos gyepeléstől az árvalányhaj is kéklő bíborszínűvé válik. Furcsa ez e tájtól idegen számára...

A szabadság és életkedv levegője lebeg a sztyeppen. A jurtából kiárad a kumisz illata. Még a munkában megöregedettek is álmodozásba merülnek” (Shklovsky, 1988).

Ez a tájleírás meglehetősen jól egyezik a XIX. század végi magyar botanikatörténetek elképzeléseivel is, akik szerint „az ősmagyarok lakta Volga és mellékfolyóinak vidéke ligetes, csalis, itt-ott bozótos, mocsaras lehetett, melyen a felsorolt növények virultak” (Horváth, 1896).

Kétségtelen, hogy sokkal több növény virult azokon a tájakon az ősmagyarok idején és később is, megismerésük azonban, ami közvetlen felhasználásukhoz kapcsolódott, érdektelen lehetett a termelőgazdálkodás és gyógyítás hiánya vagy alacsony volta miatt. Azokban a korokban ugyanis, de még jóval később is, csak a fákat, a gabonát, a hasznos füveket és a gyógynövényeket ismerték (Rapaics, 1932).

A baskíriai tájleírásban előforduló kilenc növénynév mellett finnugor hagyatéknak tekintik a nyelvészek és történészek a *fagyal*, *fenyő*, *fűz*, *hárs*, *mogyoró*, *nyár*, *nyír*, *szil*, *sás*, *nád*, *szeder*, *tapló*, *hagyma*, *köles*, *len* és *gabona* neveket (Gombocz, 1936; Bartha, 1988), valamint az olyan általános növényzeti fogalmakat mint: *fű*, *fa* és az olyan növényi részek megnevezését mint: *gyökér*, *tő*, *kéreg*, *ág*, *levél*, *rügy* (Rapaics, 1940). Innen származtatják, ősráni nyelvjárásokból, a *méh* és *méz* szavakat is (Bartha, 1988).

Az idő messzesége (VII. évszázad forduló) és az emlékek tompulása is oka lehetett a hagyományok és növényismereti nyomok gyér voltának; a valóságos növényismeret még ebben a korban is gazdagabb lehetett.

3. Levédiában

A kulturális ökológia alaptétele szerint a táj mélyrehatóan és jellegzetesen határozta meg a benne élő népet (Nagy-Tóth, 1996). Az Ósházához képest sokkal változatosabb vidéket, kedvezőbb földrajzi és természeti környezetet, gazdagabb élővilágot és több hasznosítható növényt talált a magyarság újabb hazájában (Levédia), délebbre, a Don és Kubán folyók és az Azovi- (Meotisz-) tenger mellékén, a Kaukázus lejtőinek lombos-erdős, ligetes, füves-sztyeppés tájain. A vidék, a természetes környezet változatossága, az enyhébb éghajlati viszonyok, a föld termőereje, a társadalmi és más népekkel való kapcsolatok meghatározták az alapfoglalkozásokat (pásztorokodás, halászat-vadászat, állattartás, földművelés,

kézműipar) és a megszerezhető megélhetési javakat, amelyek együttesének eredője a sajátos életmód és a népre jellemző kultúra kialakulása.

A magyarság Levédiában (700–800) még nem vált állandó földművelő-kertészkedővé. De az őshazabeli növényismereteit az új környezetében megtermő hasznos növények megtanulásával, számontartásával és esetleg gondozásával bővítette; elsajátítva a szomszédságban élő, fejlettebb termelő-gazdálkodást folytató népek ismereteit is. A bolgár-török és alán népek hatására ismerte meg a környezetében előforduló gyümölcsfákat és a fontosabb élelmiszernövényeket. Levédiából, illetve e korból eredeztetik a következő növényismereti és növénytermesztési vonatkozású szavainkat: *alma, körte, szőlő, som, kökény, gyümölcs; árpa, búza, borsó, kender, komló, torna; gyopár, kökőrcsin, kikerics, bojtorján, cökény, csalán, gyékény, káka, kolokán, tiröm; kocsány, kóró; gyertyán, gyűrű, hanga, kőrös; eke, sarló, szór, arat, tarló, tiló, csepű, orsó, kölyű, öröl, dara, ocsú, bor, seprő, szűr.*

Hogy Levédiában (és jelenben is) a növények megismerését mennyire közvetlen hasznuk határozta meg, szemléltetheti két onnan eredeztetett virág esete. „A gyopár szó ősi kincse a magyar nyelvnek és minden bizonnal már Levédiából hozta magával a magyarság, természetesen a pusztai környezetnek megfelelő jelentésben” (Rapaics, 1932). A szó alapja a „gyap”, „gyapjú”, ami szőrös, gyapjas növényre utal, illetőleg „gyapon”, „gyappon”, ami lángra lobbanást jelez („ebbe aztán úgy bele gyapponik”, „ájtatoságra gyapponjál”). Az akkori „gyopár” tehát olyan növény lehetett, amelyet szárazon tűzgyújtásra használtak. Ennek alapján, és földrajzi elterjedését is tekintetbe véve, elsősorban a homoki szalmagyopár, sárga gyopár, molyfű (*Helichrysum arenarium*) virággal azonosították (Rapaics, 1932). Van azonban egy másik gyopár is (nem a

mészkösziklák virága), amely elsősorban Erdélyben jobban elterjedt és rég ismeretes; nevezetesen a parlagi gyopár, gyapjasfű, szőrősfű, papírvirág, parlagi macskatalp (*Antennaria dioica*), egykori határrészek névadója, miként: „az Gioparos labon” (1667, Zabola, Háromszék vm.); „A Gyapáros Dombon” (1740, Gyerővásárhely, Kolozs vm.) (Szabó, 1984). Hozzáadva e két gyopárfajhoz a növényrendszertanilag jelenleg érvényes hamadikat, a havasi gyopárt (*Leontopodium alpinum*) is, nyilvánvalóvá válik az ősi szó, a hagyomány marandósága a jelölt növény változásával szemben; igazolva ezáltal a botanikatörténészek egykori óvatosságát őseink növénytani ismereteinek megállapításában. „Az eredeti finnugor és honfoglalás előtti török jövevényszavak vetnek némi világot az ősmagyarok növénytani műveltségére, de tekintetbe kell vennünk, hogy igen sok ma használatos elnevezést más értelemben használhattak” (Gombocz, 1936).

A másik virág, amelyet a magyarság Levédiában (vagy már azelőtt is) ismert, a kökőrcsin (lőkőkőrcsin, leánykőkőrcsin, tikdöglesztő/*Pulsatilla grandis*, *P. nigricans*/). A kökőrcsin és rokonszavai „Kék, vadkék, kökény, kökőrcsin azt bizonyítja, hogy a magyarságnak vannak olyan növénynevei, amelyek az ősi pogány hagyományokhoz tartoznak. Ez a szócsoport valahol messze keleten alakult ki török hatás alatt, s eredetét valamikor a VIII. században kereshetjük” (Rapaics, 1932). A kezdeti írásbeliség más növényekre is alkalmazta ezt a nevet, a köztudatban azonban változatlan maradt, mert meghatározta évszázados folyamatos használata. Összetört gyökerét sóval keverve juhoknak adták himlő ellen (Casanate Korvin-kódex, XV. század), leveleivel pedig lovak fekélyes sebeit gyógyították (Beythe, 1583, cit. Gombocz. 1936, 12.). Föld feletti részeit kehes lovak füstölésére is használták a Szilágyságban (Monó) még a XX. század harmincas éveiben is. Bizonyára e használá-

taít őrzi egyik régi neve (*lőkörörcsin*), mert különben mint virág nem feltűnő. A körörcsin színe mindig azt az általánosan ismert kéket jelentette, amelyet régebben az erdélyi vagyonosabb vásárlók kételkedés nélkül megrendeltek; „keökörchyn zin zoknya” (1560); „kőkörörcsin szín posztó” (1691, 1705); „kőkörörczien atlat” (1703); „kőkörörcsin szín Aranyas karkötő” (1768) (Szabó, 1995).

4. *Etelközben*

Földrajzilag kedvezőbb, növényzetileg változatosabb és bőségesebb tájakat, társadalomilag pedig különböző kultúrájú népeket talált a magyarság a kelet-európai folyók (Dnyeper–Szeret) közötti, a Fekete-tenger északi partjai menti tartományokban (Etelköz, 830–860). E körülmények a magyarság életmódjában is jelentős változásokat idéztek elő. Az itt talált természeti és népességi környezeti viszonyok között fokozódott bizonyára a már Levédiában kazár hatásra elkezdődött nomád állattartó gazdálkodás szerkezetének átalakulása; növekedett a szarvasmarha- és juhtenyésztés aránya, s ezeknél is lényegesebb az, hogy megjelent az ekés földművelés. „A középkori Magyarország gazdálkodási rendszerének, nevezetesen az ekés földművelésnek, szőlészetnek és az állattenyésztésnek a kezdetei a szaltovo-majaki kultúrkörben (Szaltov és Majak kömnyékén feltárt kazárkori települések után) lelhetők fel... Ha földművelésünk szláv hatásra a Kárpát-medencében alakult volna ki, akkor legrégebbi szántó-vető szókincstünk nem csuvas, kazár lenne” (Bartha, 1988).

Csuvas szóból származtatják a *dió*, iráni kurdból a *birs*, alánból a *kert*, *asz* (Aszlár, Eszlár), *asszony* és *gazda*, oszétből a *tölgy* szavainkat, melyeket a *mak*kal együtt Etelközben ismert meg a magyarság. Nagyon valószínű, hogy már itt (vagy még régebből) ismerte a magyarság a *cseresznyét*, hiszen a Fekete-tenger déli partjai mentén, Giresun kömnyékén kiterjedt erdőségeket alkotott. E

helységtől nyerte nevét is, melyet a rómaiak közvetítésével minden európai nyelv átvett (Settle, 1991). Alán eredetű a *zöld* szó is, amely valamely fűvet vagy csak gyepet jelenthetett. Régebben a kert csak kerítést jelentett (Rapaics, 1940), s a Szilágyságban még az 1930–40-es években is a vesszőből fonott és szalmával fedett közkerítést értették alatta (akit csak a „kertugró-leánya” szeretett, az a kutyáé volt). Ebből az következne, hogy a magyarság Etelközben még nem volt kerteskedő nép, bár a gyümölcs fontos táplálékát képezte (Rapaics, 1940). Ám ha a földművelés és kerteskedés itteni meghonosodását elfogadjuk (Bartha, 1988), akkor a kert fogalmán is megművelt és gondozott területet kell értenünk. „Dula király elrabolt leánya tanította meg Magort (Magyart) a kert ismeretére” (Rapaics, 1940).

5. *Itthon, a Kárpát-medencében*

A Kárpát-medencében úgyszintén az új földrajzi és éghajlati környezet, valamint a szomszédos népek kapcsolataiból adódó kényszerű feltételek, illetőleg az azokból következő új feladatok és foglalkozások határozták meg a kalandozásoknak véget vetni és letelepedni kényszerült magyarság kultúrájának fejlődését. „Az új hazában a helyhez kötöttség, a földművelés elkezdése szabta meg a növényismeret fejlődését” (Gombocz, 1936).

Bizonyos azonban, hogy a Kárpát-medencébe érkezett honalapító magyarság már megfelelő táj- és élőlényismerettel rendelkezett ahhoz, hogy az új feltételek között eredményesen gazdálkodhasson, állatokat tartson, növényeket gondozzon és természetesen. „A honfoglalók műveltsége fejlett és sokrétű volt... Az ugor magyarság az alapvető gabonanövények és természetstük megismerését nem kerülhette el; bárhol is lett légyen lakóhelye” (Bartha, 1988). A vándorlások idejének életmódjából eddig kikövetkeztetett megismert és használt növények száma meg-

közelíti a nyolcvanát. Ezekhez hozzáveendő még az olyan alapvető élelmiszernövények mint az *árpa*, a *búza* és a *köles*, amelyet kétségtelenül ismerniük kellett, hiszen évezredek földművelő népek vonzáskörében is éltek (Kramer, 1962). A kultúrtörténelem által számon tartottakon kívül mindenkor sokkal több lehetett a szájhagyományokban öröklődő hasznos növények ismerete; miként az az írásbeliség megjelenése utáni oklevelek feljegyzéseiből kitűnik.

A termelőgazdálkodás állandósulása és fokozatos fejlődése mellett a növényteni ismeretek kibontakozását, legfőképpen pedig haladásának irányát a kereszténység felvételével járó írásbeliség, a tanulás terjedése határozta meg. Persze ez nem jelentette az öröklött növényismereti hagyományok kihalását; régi nevek (például *kásavirág* /Prímula/, *káka* /Thypha/, *ürüm* /Artemisia/) és gyógyászati eljárások továbbra is megmaradtak (és talán némely helyeken még ma is megvannak). Ezek figyelembevételével a középkori magyar botanika kibontakozásának a következő szakaszait lehet megjelölni:

- a.) oklevél-(szájhagyomány-) szavak,
- b.) szójegyzékek,
- c.) szótárak.

a.) Oklevelek növényei

Az oklevelekben előforduló magyar növényneveket csak akkor értékelhetjük eredményesen és helyesen, ha a művelődéstörténeti környezetet az egész Kárpát-medencére vonatkoztatjuk, mert a természet, a környezet érzékelése (percipiálása) a különböző népcsoportok sajátos ökológiai tapasztalata által valósul meg (Nagy-Tóth, 1996). „Kultúránk természeti képzetei, jelképei azt igazolják, hogy a Kárpát-medencében letelepedett magyarság a kulturális ökológia szerint egységesnek tekinthető” (R. Várkonyi, 1993). „A helységnevek az egységes magyar kultúra részeiben is összetartozó nemzet elemei” (Szabó – Péntek, 1996).

A magyar nyelvterület egészén levő mintegy húszezer településnévből csaknem ezernek valamely növénynév az alapja. Ezeknek a régi magyar településneveknek száz növényfaj képezi eredetét. Gyakoriságuk sorrendje a következő: alma 57; mogyoró 43; som, körte, meggy, kökény, szilva 30-20; szeder 20-10; kender, árpa 10-5 (Murádin, 1996). A településnevek eredetének egy része növénynevi személynév (Almás, Árpád, Kökény, Meggyes, Som) (Rapaics, 1932). A helységnevek gyakorisága és elterjedtsége a gyümölcsfák termőhelyeinek is bizonyítékai; Erdélyben több mint a Kárpát-medence más tartományaiiban (Nagy-Tóth, 1998).

Sajnos a megszerzett szépséges, földrajzilag és ökológiailag egységes hazában sem lelte nyugalomát a magyarság. Mintha nem lett volna elegendő az idegen népekkel való háborúskodás, egymás között is folyton viszálykodtak, és osztozkodtak a már birtokba vett területeken. A sok pereskedés bizonyára csupán a táj- és növényismeret gazdagította, ugyanis az ezek miatt ismétlődő határjárások leggyakoribb *gyepűi* /1212/, *jelzői* (meta) a feltűnő *fák* /1055/ (*fiíz* 1001, *szil* 1015, *kőrís* 1055, *nyír* 1055, *berkenye* 1055, *éger* 1067, *hárs* 1093, *nyár* 1113, *bükk* 1130, *tölgy* 1181, *kökény* 1228) vagy a számon tartott tájalakulások (*sővény* 1015, *tó* 1015, *kert* 1055, *aszó* 1055, *láp* 1055, *bokor* 1055, *mező* 1055, *fü* 1061, *liget* 1121, *zsombék* 1137, *erdő* 1138, *mál* 1156, *berek* 1158, *rét* 1210, *tarló* 1212, *semlyék* 1244, *irtványok* 1271, *cserjék* 1358) voltak.

Különösen makacs osztozkodások folytak a megművelt területek (*szántók* 1002, *szőlők* 1075) és a rendszeresen megszedett gyümölcsösök (1130) és gyümölcsfák (*som* 1001, *alma* 1009; *veres alma* 1296; *dió* 1015; *körte* 1055; *aprókörtvél* 1145, *sárkörtvél* 1258, *veres körtvél* 1275, *szürke körtvél* 1295, *kalamár körtvél* 1304, *remete körtvél* 1325, *csákán körtvél* 1330, *farkasakasztó körtvél* 1368, *gyöngyös körtvél* 1386, *árpával érő*

körtvél 1395; *mogyoró* 1055, *meggy* 1220) és *makkosok* (1186) birtoklásáért.

Nem kétséges, hogy az oklevelekben felbukkanó növénynevek csak egy részét, a feltűnőbbeket, a „hasznosabbakat” képezik az általánosan ismerteknek, mely utóbbiak száma jóval több kellett hogy legyen. Ez tűnik ki a későbbi vagy egyidejű szójegyzékek viszonylagos bőségéből.

Az oklevelekben, idegen (latin) írásszövegekben felbukkanó növénynevek (az előbbieken kívül még: *fenyő* 1075, *gyertyán* 1242, *szömörce* 1282, *tóvis* 1135) mint tájékozódási pontok, határjelek mindenki részéről (még a jobbágyok által is) ismertek kellett hogy legyenek; és természetesen ma sem idegenek számunkra, talán a *godolya* (körte) kivételével.

A középkor évszázadainak hiteles anyagaiból (nem csak oklevelek) összeszedett és azonosított növénynevek és növényismereti és termesztési fogalmak száma megközelíti a háromszázat (kb. 272). Ebből szabadföldi vadontermő növény: 91, termesztett: 89, növényismereti és tájnévi fogalom: 92 (Benkő, 1990-1995). Néveredeti százalékos arányuk megoszlása a vadon termő növények neveiben 65% ősi örökség, 30% szláv kölcsönzés; a termesztett növényekben 35% régebbi szerzemény, 27% pedig szláv eredetű; a fogalmak közül 72% ősi eredetű és csak 25% a szláv elem.¹

Az 1023 és 1300 között kelt 603 erdélyi oklevélben (Jakó, 1997) harmincöt növény neve fordul elő; 13 termesztett, 17 szabadföldi növény és 5 növényzeti szó. Nagy részük, természetesen, a *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában* (TESz) is megvan, de az erdélyi anyagban található korábbi említések; például a szőlő és a szilva már az 1060-1063. évekből ismert. Ebben az anyagban található Rogerius beszámoló-

jának azon részlete (1241-1242), amelyben a tatároktól való megszökése után, a Kárpátoktól Gyulafehérvárig és onnan Frátáig (Kolozs vm.) tartó útja van leírva, s amelyben megrendítően említi a tölgyfakéregdara és liszt keverékéből készített fekete kenyeret, és a tönkrement falusi kertekben a fokhagyma, porcsin (*Portulaca oleracea*) és hagyma, továbbá a *mályva*, *cicardis* és *cicutaria* (gémorr) maradványait. E növények megléte a korhoz képest fejlett növénytermesztést, következésképpen megfelelő növényismereti színvonalat jelez.

A termelőgazdálkodás fokozódása és a velejáró növényismeret bővülése tűnik ki a kolozsmonostori konvent 1289-1484. évi jegyzőkönyveinek (Jakó, 1990, 1997) anyagából is, amelynek birtokpereskedési és hagyatéki tárgyai a legtöbb esetben gyümölcsösök, szőlők, megművelt területek. Így például Deréte (Kolozs vm.): kúria és vele szemben csűrös- és gyümölcsöskert (1469); Felsőtök (Doboka vm.): szőlőhegy (1442); Bikal (Kolozs vm.): szántóföldeken, szénafüveken és erdőkön osztozkodtak (1444); Kisbuda (Kolozs vm.): Cseresznyefaberce nevű erdő eladása (1451); Kide (Kolozs vm.): Bekekörtvél nevű rét elfoglalása (1440). A jegyzőkönyvekben harmincöt növényről és vonatkozó fogalomról történik említés, s az oklevelekéhez képest több a termesztett, megszedett növény (búzaasztag, Bekekörtvély, cseresznye, meggy, kölesmező) és hasznosított terület (szénamező, irtvány, gypű). Itt történik említés *ültetett fűz*ről is (1430).

Élénk és jövedelmező termelőgazdálkodásról tanúskodnak a váradi püspökség középkori iratai is. Várad első lakosai (1083-1095) közül nem hiányoztak a szántóvetők, vincellérek, méhészek és betegápolók. A *Várad Regestrum* (1205-1235) a lakosság foglalkozásai között feltünteti a föld- és szőlőművelőket meg a méhészeket. Elvin püspöknek (1189-1200) Biharon öt szőlője,

¹ A cikk illusztrációs anyagaként szolgáló négy táblázat megtekinthető a *Magyar Tudomány* honlapján www.matud.iif.hu.

Micskén pedig palotája volt. Góg ispán (1231) a lelkészének egy ekényi (150 hold) földet rendelt és annak megművelésére szolgákat, akik neki arattak, fát hordtak és sert főztek (amihez pedig árpa és komló is kellett). A lelkészeknek, egyébként, minden házaspár évenként egy véka búzát meg egy csirkét fizetett. Mindezek előállításához megfelelő növényismereti és termesztési tudás kellett. „Az ősök karddal szereztek e hazát, de papjaink tartották meg azt számunkra keresztel és ekével” (Bunyitay, 1883), és hozzátehető: ma a tudás fogja megtartani.

A növényismeret bővülésének jele a fajszám-növekedés mellett a faj- és fajtamegkülönböztetés (tölgy, cser; nyár, jegenye; vac-korkörtvély, nagykörtvély, Bekekörtvély) is. De ezekben a régi okmányokban meglelhetőek a jelenlegi botanika újabb ágazatának, a növényzeti (vegetáció) kutatásoknak egyes ma használatos szakkifejezései is (gyep, tölgyes, nádas, gyékényes, somos).

b.) Szójegyzékek

A királyoktól kapott nagykiterjedésű birtokok és számos kiváltság, a kötelező jobbági szolgáltatások révén a kolostorok szerzetesrendjei döntően befolyásolták a termelőgazdálkodás folyamatosságát, s ezáltal a helyhez kötött életmód végleges kialakulását, az írásbeliség és műveltség terjesztését. A kereszténység felvétele után létrehozott kolostorok (1003-1172) körül vált rendszeressé a földművelés és kertészkedés. A termesztett növények megválasztását és megismerését részben a szerzetes papok nyugat-európai tanulmányai határozták meg, részben pedig – kiegészítően és szükségből – a helybelileg ismert és használt növények. Valószínűsíthető, hogy a megtelepedett magyarság által addig ismert és termesztett, begyűjtött némely őshagyományos növény feledésbe is merült.

Ismeretes, hogy a Nyugat-Európában termesztett legfontosabb kerti növényeket

Nagy Károlynak (742-814), a frankok császáranak tulajdonított jegyzék, a *Capitulare de villis et cortis imperialibus* (795) tartalmazza. Ebben a jegyzékben nyolcvankilenc növény termesztése van előírva, melyekből hetvennégy lágyszárú (herba). Ez a magyarázata annak, hogy a szójegyzékek főleg lágyszárú konyhakerti és gyógynövények neveivel gazdagították a középkori magyar növényismeretet.

A *Pray-kódex* (XII–XIII. század fordulója) összesen huszonhét magyar növénynevet tartalmaz, melyek közül tizenöt a *Capitulare*-ban is előfordul (Rapaics, 1932). A szőlő és boróka kivételével valamennyi lágyszárú, és csak kevés közöttük a magyar tájakra (is) jellemző. Legtöbbjük gyógynövény.

A *Besztercei szójegyzék* (1395 körül) a fűvek, gyümölcsök és fák köréből kb. kétszáz növénynevet tartalmaz, de túlnyomó többségük gyógy-, fűszer- és zöldségnövény. A TESz-ben előforduló növénynevek egy része (kb. harminc) e forrásból származik.

A *Schlägeli szójegyzék* (1405 körül) fogalomköre (4) és növénynev-jegyzéke (kb. 250) is bővebb, de sok szó ismétlődik. E két szójegyzéket azonos származásúnak tartják (Rapaics, 1932).

A Casanate Korvin-kódexében (XV. század vége) nyolcvanhárom magyar bejegyzés található, melyek közül negyvenkettő itt fordul elő először. Nagy számuk népies növény (bakfű, bogácskóró, farkasalma, farkashárs, gezemice, iglice, sárkeres, vadkék), más részük ezeknek is nyugati hatás eredménye. Két állatorvosi receptet is tartalmaz. Gombocz Endre (1936) szerint „ez az első írott nyom, mely arra enged következtetni, hogy növény-tannal, legalábbis mint az orvostudomány részével foglalkoztak a középkorban”.

A szójegyzékek közül a *Pray-kódexet* tekintik az első magyar gyógynövényjegyzéknek. A növényismeret kibontakozására általában, a botanika tudomány fejlődésére mindenkor talán a legserkentőbb hatással a

gyógyítás volt. A legtöbb gyógyír már a sumé-roknál is a növényvilágból (kasszia, mirtusz, csombord, fűzfa, körte, fenyő, füge, banán) származott (Kramer, 1962). Jelenleg is van olyan vélemény, hogy minden növény lehetséges gyógynövény. Nem véletlen, hogy a középkorból ismert növények nagy része ma is javallott gyógynövény.

A szójegyzékek fokozatosan gazdagodó növénynévanyaga bizonyossága a növényismeret fejlődésének. Ennek ellenére nem tükrözi a Kárpát-medence középkori növénytermesztésének és kultuszának akkori európai színvonalát. Az Anjou- királyok (1308-1437) és Mátyás király (1458-1490) korában jelentős gyümölcsösök és mesés reneszánsz kertek keletkeztek, melyekben „a kertészet minden művével, a virágok különféle fajtaival megrakott ágyak” léteztek, sajnos azonban a hársfa volt az egyetlen, amelyet megneveztek (Rapaics, 1932).

A szójegyzékek a középkor legfontosabb iskolai feladataiként a latin nyelv tanításának az eszközei voltak (Rapaics, 1932). Szikszai Fabricius Balázs vallotta, hogy „tanítványai az őket körülvevő tárgyakról tudjanak szabatosan latinul beszélni, hogy a magyar fiúk a magyar viszonyok közt előforduló tárgyakat tudják latinul megnevezni.” Az ő szójegyzéke (Nomenclatura, 1590) több mint hatszáz növénynevet tartalmaz, a növényalaktani és növénykörtani, valamint más természettudományi fogalmak mellett.

A szójegyzékek vezettek el a szélesebb körű könyves botanika (mint szótárak, fűvészkönyvek) létrejöttéhez, mely azonban már a következő korszakok eredménye.

6. Következtetések

a.) A magyarság növényismerete anyanyelvében gyökeredzik; azzal egyidejűleg gyarapodott és fejlődött.

A növényismeret folytonosan bővült és csiszolódott az ekés földművelés és kertészkedés színvonaláig még a honfoglalás előtt, a többször változtatott természeti és társadalmi környezetnek megfelelően.

b.) A középkori növénynevek és növényismereti fogalmak eredetének 25-30 százaléka szláv. A szláv jövevényszavak aránya, a Kárpát-medencei új természeti viszonyokon kívül, a kolostorok és nemesek birtokain alkalmazott szláv eredetű jobbágyok nagyobb számának is tulajdonítható.

A Kárpát-medencébe letelepedett magyarság nem kényszerült természethezatalra, ami a növényismeret és természetés akkori európai színvonalát bizonyíthatja.

c.) Az oklevelek és szójegyzékek magyar növénynevei csak kis része („kövülete”) az élő nyelvben létezettnek, ami kitérni olyan ma is használt és oklevelekben nem szereplő régi nevekből (káka, kásavirág), amelyek bizonyára ősi eredetűek.

A honfoglalás és a kereszténység felvétele után sok idő telt el (talán százötven-kétszáz év) míg a magyarság saját népéből kinőtt írástudói kinevelődtek, akik az ősi és hazai hagyományokat és növényismeretet az akkori nyugat-európai kultúrával azonosítani tudták.

Kulcsszavak: *anyanyelv és növényismeret, a magyar növényismeret kezdetei*

IRODALOM

- Bartha Antal (1988): *A magyar nép őstörténete*. Akadémiai, Budapest
- Benkő Lóránd (főszerk.) (1976–1995): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai, Budapest
- Bunyitay Vince: (1883): *A váradi püspökök. A Püspökség alapításától 1566. évig*. Nagyvárad (a püspökség hasonmás kiadása 1999)

- Clusius, Carolus. – Beythe István (1583): *Stirpium nomenclator Pannonicus*. in Gombocz Endre: (1936): *A magyar botanika története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Gombocz Endre: (1936): *A magyar botanika története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Horváth G. (1896): *A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei*. Természettudományi Közlöny. XXVIII. 513.

- Jakó Zsigmond (kivonatokban közléteszi) (1990): *A Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*. I. (1289–1484). Akadémiai, Budapest
- Jakó Zsigmond (közléteszi) (1997a): *Erdélyi okmánytár*. I. Akadémiai, Budapest
- Jakó Zsigmond (1997b): *Társadalom, egyház, művelődés*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- Jávorka Sándor (1925): *A magyar flóra*. Studium, Budapest.
- Kramer, Samuel Noah (1962): *Istoria începe la Sumer*. Ed. Stiintifică, Bucuresti
- Murádin László (1996): *Anyanyelvünk ősvényein*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely
- Nagy-Tóth Ferenc (1996): Művelődéstörténeti környeztetan. Korunk (Kolozsvár). III, VII, 6, 98–101.
- Nagy-Tóth Ferenc (1998): *Régi erdélyi almák*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár
- Rapaics Rajmund (1932): *A magyarság virágai*. Királyi Magyar Természet-tudományi Társulat, Budapest
- Rapaics Rajmund (1940): *A magyar gyümölcs*. Királyi Magyar Természet-tudományi Társulat, Budapest
- Rápóti Jenő – Romváry Vilmos: (1987): *Gyógyító növények*. Medicina, Budapest
- Settle, Mary Lee (1991): *Turkish Reflections*. Prentice Hall Press, New York
- Shklovsky, Victor (1988): *Lev Tolstoy*. Raduga, Moscow
- Soó Rezső (1965): *Fejlődéstörténeti növényrendszertan*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Szabó T. Attila (szerk.) (1984): Erdélyi magyar szótörténeti tár. IV. Kriterion, Bukarest
- Szabó T. Attila (szerk.) (1995): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. VII. Akadémiai–Kriterion, Budapest–Bukarest.
- Szabó T. Attila – Péntek János (1996): *Ezerjófű*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Szamota István – Zolnai Gyula (szerk.) (1902–1906): *Magyar oklevél-szótár*. Horánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest (Utánnomás, 1984)
- Szikszai Fabricius Balázs (1590): *Nomenclatura*. Exudebat Ioannes Czaktomyaj, Debrecini (Melich J. kiadása. Akadémiai Értesítő a Nyelv- és Széptudományok köréből. XIX. 9.)
- R. Várkonyi Ágnes (1993): A legfiatalabb tudomány. Történelmi és a művelődés históriája. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje*. Orpheusz, Budapest

